

НАРАТИВНЕ ПОЯСНЕННЯ¹, ПРАКТИЧНИЙ СИЛОГІЗМ ТА ІСТОРИЧНА НАУКА

О.П. Панафідіна

Анотація. У статті розглянуто і проблематизовано традиційний для істориків спосіб пояснення та його формально-логічну модель (практичний силіогізм). Здійснено порівняльний аналіз вирішення проблеми можливості наукового історичного пояснення в межах наративної філософії історії та критичного раціоналізму. Автор вбачає причину відмінностей у баченні ними завдань історії на теоретичному рівні у тому, що вони по-різному вирішують більш загальну проблему — проблему науковості історії.

Ключові слова: історичне пояснення, практичний силіогізм, історія, критичний раціоналізм, наративна філософія історії.

У сучасній філософії історії існують дві протилежні точки зору щодо сфери її компетенції стосовно історичної науки: (1) філософи мають тільки вивчати реальну практику істориків, не вказуючи при цьому, що їм варто чи не варто робити у своїх дослідженнях (Ф. Анкерсміт, К. Лоренц); (2) оскільки філософи багато в чому займають мета-позицію по відношенню до конкретно-наукових досліджень, вони спро-

---

¹Значення терміну «наративне пояснення», як і терміну «наратив» загалом, наразі не можна вважати усталеним і загальноприйнятим. Більше того, як зазначає А. Мегіл, термін «наратив» використовується у сучасних теоретичних дискусіях доволі плутано [15, с. 248]. З метою уникнення розходжень у тлумаченні і непорозумінь, необхідно окреслити те поле значень, яке передбачається у цій статті для похідного від наративу терміну «наративне пояснення». В залежності від контексту, під наративним поясненням розумітиметься: (1) традиційний для істориків спосіб пояснення подій у вигляді розповіді про неї, що споріднює історію з художньою літературою; (2) модель історичного пояснення, що претендує на науковий статус за рахунок виконання однієї із важливих функцій теорії (пояснення) і передбачає формулювання деякої точки зору, з якої презентується певне бачення історичних подій та їх інтерпретація.

можні проаналізувати причини і суть тих проблем, з якими стикаються історики-практики, які дуже часто виявляються типовими для представників різних галузей наукового знання, і тим самим сприяти більш осмисленому й ефективному провадженню наукової діяльності (А. Мегіл, а також історики А. Про, Дж. Тош і Є. Топольський). Слідуючи логіці першого підходу, необхідно обмежити претензії філософів виключно розтлумаченням реальної наукової практики (що дуже нагадує позицію раннього Л. Вітгенштейна і логічних позитивістів, які стверджували, що філософія — це діяльність з аналізу мови науки). У такому разі майже нездоланими для істориків-практиків стають такі проблеми, як, наприклад, проблема, окреслена Крісом Лоренцем: чому, спираючись тільки на достовірні факти, історики зазвичай не можуть дійти раціональної згоди, а суперечки між ними часто нагадують скоріше «ірраціональні, політичні дискусії про цінності», аніж «наукові дискусії про факти» (див.: [14, Вип. 2, с. 90]).

У цій статті представлено другий підхід у контексті розгляду найбільш загальної філософсько-історичної проблеми науковості історії і такого її аспекту, як *можливості наукового історичного пояснення*. Ця доволі давня проблема² набуває нового звучання внаслідок появи такого напрямку як нарративна філософія історії, яка, з одного боку, підкреслює свій генетичний зв'язок із неокантіанством і герменевтикою (див.: примітка 4), а з іншого — претендує на удосконалення постпозитивістської методології науки. Акцент на теоретичному рівні наукового пізнання неминуче призводить до постановки проблеми можливості наукового історичного пояснення, адже пояснення традиційно розглядається у філософії науки як одна із провідних функцій теорії. З огляду на зазначене, у цій статті спочатку буде розглянуто, в який спосіб історики зазвичай здійснювали пояснення, як такої традиційної історичної практики було надано формально-логічного обґрунтування (телеологічна/інтенційна модель історичного пояснення, або практичний силізм) і наскільки законно (у кантівському сенсі) було перенесено Аристотелівську ідею раціоналізації людської діяль-

---

²Вперше вона формулюється в рамках позитивістської програми у XIX ст., а на межі XIX-XX ст. — неокантіанцями Баденської школи. Якщо позитивісти, у тому числі логічні позитивісти, вбачали ідеал науки у природознавстві і обґрунтовували емпірико-індуктивну методологію в якості загальнонаукової, то неокантіанці вперше обґрунтували ідею специфічності «наук про дух», або «історичних наук про культуру», в силу наявності в них особливого об'єкта пізнання, незвідного до природного світу. Зазначена ідея була прийнята представниками герменевтики, а згодом і в межах нарративної філософії історії (Х. Уайт, А. Данто, Ф.Р. Анкерсміт та ін.).

ності зі сфери практичної філософії у сферу методології наукового соціального і гуманітарного пізнання, а насамкінець буде проблематизовано проект наукового обґрунтування історії в рамках наративної філософії історії з позиції критичної філософії І. Канта і критичного раціоналізму К. Пошпера.

Наративний спосіб пояснення у практиці істориків

У численних працях сучасних т. зв. наративних філософів констатується, що історики у своїй професійній діяльності послуговуються особливим способом пояснення, що суттєво відрізняється від того, який можна знайти у галузі природничих наук (див., напр.: [24, р. 10; 25, р. 19-21; 28, р. 449]). Оскільки історія має справу з особливим об'єктом дослідження — різноманітними проявами людського життя, — то історики у своїх дослідженнях не можуть обійтись суто фізичними термінами. Натомість, стверджується у руслі наративістської традиції, їхнє завдання полягає у тому, щоб помістити дії історичних агентів у контекст бажань, мотивів, намірів, переконань і преференцій цих агентів. Тому, як стверджує Марк Бевір, пояснюючи людські дії історики експліцитно чи імпліцитно задіюють поняття життєвої психології (*folk psychology*³) [24, р. 11-12].

В силу того, що в історичних наративах не просто фіксуються певні факти, але і пропонується відповідь на питання «Чому?», їх, справді, можна розглядати як певний спосіб історичного пояснення. Проте, наскільки прийнятним є такий доволі поширений у практиці істориків (і не тільки істориків, але й представників інших гуманітарних і соціальних наук, у сфері юриспруденції та журналістики, зрештою у буденному житті) спосіб пояснення? Наскільки його можна вважати *епістемічно легітимним*? Однак, перш ніж відповідати на ці питання, необхідно спочатку більш детально розглянути, у чому полягає суть традиційного для істориків наративного пояснення, які його характерні особливості і яка логічна структура, а вже потім — проблему його верифікації і наукової легітимності.

Як зазначають Грехем і Синтія Макдональд, пояснення дій історичних діячів — це саме те, що наративне пояснення робить найкраще

³Folk psychology (або common-sense psychology) — теорія, яка переводить на рівень узагальнень життєво-психологічні здібності, нахталт адекватного прочитання думок, бажань, намірів інших людей (*mindreading*), пояснення і передбачення їхньої поведінки, і навколо наукового статусу якої у сучасній філософії свідомості активно ведуться дискусії. Див., напр.: [29].

і найбільш ефективно. Згідно з логікою такого типу пояснення, ми бачимо, *чому* деяка дія мала місце, якщо ми знаємо мотиваційні та когнітивні стани агента, а також соціальний і фізичний контекст, в межах якого відбулася ця дія [27, р. 137]. Пов'язуючи ці елементи в єдину систему, історик розповідає історію (story) про цю дію на фоні певних значимих подій, пов'язуючи її як із попередніми і майбутніми щодо неї діями і подіями, так і з психологічними станами агента, які обумовили можливість цієї дії.

Девід Карр виділяє дві характерні риси наративного пояснення: (1) воно, будучи напряму пов'язаним зі структурою дії як такої (сприйняття ситуації агентом, бажання досягти мети і добір засобів її досягнення), містить у собі ретроспективну реконструкцію її мотивів (reasons); (2) цей спосіб пояснення цілком узгоджується з буденним дискурсом і не суперечить «здоровому глузду» [25, р. 20-21]. Причому за цією схемою історики реконструюють як індивідуальні, так і колективні дії (класів, націй, держав, інституцій тощо), в залежності від того, як ними вирішується проблема історичного суб'єкта. Чи то індивідуальним, чи то колективним суб'єктам *приписуються* певні наміри і мотиви, на основі яких вони приймали певні рішення і згодом діяли. Тому історики доволі часто формулюють судження на кшталт «Христофор Колумб був переконаний, що Земля кругла», «Десятки поколінь румунів мріяли про досягнення національної єдності», «Симон Петлюра прагнув створити сильну армію і вважав, що це можна здійснити тільки шляхом українізації війська», «Польський уряд мав намір заселити Волинь польськими колоністами, і назавжди ліквідувати можливість повернення цієї території до складу України», «Генріх VIII розлучився з Катериною Арагонською, оскільки хотів мати спадкоємця», «Італія хотіла панувати на Середземному морі та Півдні Європи» тощо.

Отже, наративне пояснення справді має місце у практиці істориків, починаючи з часів Геродота і Фукидіда. Як зазначає один із провідних сучасних наративних філософів історії Ф.Р. Анкерсміт, це саме той спосіб пояснення, який впродовж тривалого часу влаштовував численні покоління істориків і широку публіку [1, с. 327]. Однак, пояснюючи факти, процеси і людські вчинки, історики подекуди «роблять це немовби автоматично, не обдумуючи заздалегідь структуру пояснення та не замислюючись над власними преференціями» [22, с. 164]. У підсумку власні переконання та одна із можливих інтерпретацій можуть видаватись такими істориками за достовірне історичне знання. Для того, щоб уникнути такої підміни, важливо розмежовувати різні аспекти пояснення (логічна структура, епістемічне значення, прагматична

цінність [27, р. 131]) і уважно стежити за тим, щоб не претендувати на знання у тій сфері, про яку ми можемо мати тільки переконання. (Ця теза, що впливає із загальної логіки кантівської відповіді на питання «Що я можу знати?», ще буде обґрунтована нижче. Наразі важливо зафіксувати, що навіть у випадку успішної реалізації своєї прагматичної функції — сприяння історичному розумінню та формуванню історичної ідентичності, — наративне пояснення не обов'язково робить це, спираючись на достовірне наукове знання.)

Наративне пояснення і практичний силогізм

Наративне історичне пояснення передбачає не тільки знаходження мотивів, думок, намірів, цілей і прагнень, що стоять за діями історичних персонажів (інакше це означало б, на думку деяких наративістів, зокрема, Ф.Р. Анкерсмита, повернення до класичної герменевтичної ідеї *Verstehen* (розуміння), теорії «відтворення минулого досвіду» Р.Дж. Колінґвуда чи теорії «раціонального пояснення дій» В. Дрея⁴), хоча воно часто включає і цей аспект (див., напр.: [5, с. 187, 190; 22, с. 165; 24, р. 11; 25, р. 24, 29]). Тому можна стверджувати, що модель історичного пояснення, яку Г.Х. фон Врігт називає *телеологічною або інтенційною*, принаймні не суперечить логіці наративного пояснення у значенні традиційного для істориків способу пояснення і включається до його структури. Адже, як зазначає Р. Арон, неможливо розповісти історію людей, повністю абстрагуючись від того, що думали або хотіли ці люди [5, с. 167].

⁴Герменевтику разом із неокантіанством можна вважати двома головними джерелами як континентальної філософії загалом, так і наративної філософії історії зокрема. Див. докладніше про це: [17]. Оскільки герменевтика є одним із джерел формування наративної філософії історії, то цілком закономірно можна зафіксувати певну змістовну спадкоємність між ними (увага до ґносеологічних проблем тексту і мови, акцентування на діалогічності дослідження і на взаємопов'язаності методів розуміння і пояснення, пояснення та інтерпретації у філософії і методології гуманітарних наук, визнання і осмислення факту перспективізму як сутнісної характеристики історичної науки [16, с. 202]), хоча і не тотожність. Анкерсміт навіть вказує на те, що розроблювана ним концепція «наративного написання історії» «вороже ставиться до тих герменевтичних тенденцій», згідно з якими пропонують обмежитись лише намірами і мотивами історичних діячів. Крім того, він підмічає доволі проблемний момент, проігнорований прихильниками герменевтики, але на який звернули увагу ще Б. Манделів і Г. Гегель, а саме: людські дії в історії можуть мати зовсім непередбачувані наслідки. Цей давній аргумент, на думку Анкерсмита, «підриває герменевтичну теорію у всіх її сучасних варіантах» [1, с. 25-26].

В рамках телеологічної моделі пояснення важливим є поняття *інтенційності*, яке спочатку широко використовувалось у феноменології, а згодом і в аналітичній філософії свідомості. Іntenційність поведінки означає її спрямованість на певний бажаний для суб'єкта об'єкт. Тому для телеологічного пояснення певної дії необхідно вказати на віддалену мету (об'єкт інтенції), яка не міститься у самій дії і є її результатом, який у свою чергу може мати як безпосередні, так і віддалені у часі наслідки [7, с. 119-122, 144, 151-152].

Фон Врігт наголошує на тому, що інтенційне пояснення людських дій має у своїй основі аристотелівський *практичний силлогізм*, тобто воно є формально-логічно обґрунтованим. Найпростіша схема практичного силлогізму виглядає наступним чином:

Велика послілка: А, учасник подій, має намір/прагне/має на меті/хоче здійснити (викликати) р.

Мала послілка: А вважає/думає/вірять/переконаний/знає, що він не зможе здійснити р, якщо він не здійснить а.

Висновок: Отже, А береться за здійснення/розпочинає роботу по здійсненню/здійснює/приймає рішення здійснити а.

По суті схема практичного силлогізму — це *перевернута схема телеологічного пояснення*. Фон Врігт зазначає, що вихідним пунктом телеологічного пояснення є констатація того, що дехто здійснює певну дію. Інша людина задається питанням «Чому?» і, як правило, відповідає «Для того, щоб здійснити р». При цьому передбачається, по-перше, що агент розглядає свою поведінку як причинно пов'язану зі здійсненням р, і по-друге, здійснення р — це саме те, до чого прагне даний агент [7, с. 127-128]. Тобто у ході телеологічного пояснення починають із констатації факту уже виконаної дії (це є висновком у практичному силлогізмі), а потім пропонують реконструкцію цілей і засобів, які зробили можливою цю дію. А міркуючи у формі практичного силлогізму, починають з великої послілки, у якій формулюють твердження щодо бажаного результату дії, потім формулюють малу послілку щодо засобів досягнення такого результату, зрештою формулюють висновок, у якому описують саму дію.

Отже, теорію пояснення поведінки суб'єктів за допомогою інтенційності, тобто цілей, намірів тощо, можна розглядати і як психологічну у своїй основі (вище вже зазначалось, що, наприклад, М. Бевір, вважає, що нарративне пояснення базується на психології здорового

глузду (folk psychology)), і як логічну, як це обґрунтовують, зокрема, Г.Х. фон Врігт і Р. Арон, через аристотелівську ідею практичного силлогізму.

Практичний силлогізм в Аристотеля і в соціальних та гуманітарних науках

Г.Х. фон Врігт зауважує, що джерела такої моделі пояснення як практичний силлогізм містяться в «*Нікомаховій етиці*» Аристотеля та «*Науці логіки*» Гегеля. Ті посилання, які він надає, справді демонструють спорідненість обґрунтовуваних самим Врігтом ідей та ідей Аристотеля і Гегеля. Зокрема, у третьому томі «*Науки логіки*», а саме у третій главі під назвою «Телеологія», можна побачити, що Гегель пов'язує такі поняття як діяльність, мета і засіб. Крім того, він дає означення засобу як «формальний середній член формального умовиводу», як «дещо зовнішнє по відношенню до першого крайнього члена — до суб'єктивної мети, а тому і по відношенню до другого крайнього — до об'єктивної мети» [8, с. 196].

Що ж стосується наданого фон Врігтом посилання на уривок із «*Нікомахової етики*» Аристотеля (1147a25-30), то необхідно відмітити, що це місце далеко не єдине, варте уваги при аналізі його концепції практичного силлогізму (міркування). Більше того, як зазначає Г.Дж. Кьозер (Curther), практичне міркування за моделлю засоби/цілі (means/ends), представленої здебільшого у III книзі, доповнюється в Аристотеля моделлю принципи/прикладу (rule/case), презентованої здебільшого у VII книзі вказаного трактату з етики [26, р. 144].

У трактаті «*Про рух тварин*» Аристотель проводить явну паралель між теоретичним і практичним силлогізмом: «у ході міркувань і виводів щодо нерухомих речей» «метою є умовивід, оскільки, помисливши дві посилки, ми одразу ж мислимо і отримуємо висновок. У нашому випадку висновок, отриманий із двох посилок, стає дією» [3, VII 7-12, с. 746]. Отже, *практичний силлогізм* — це таке міркування, яке завершується прийняттям рішення здійснити певну дію. У цьому силлогізмі велика посилка являє собою результат міркування чи обдумування. Зміст малої посилки отримується від суб'єктивного сприйняття оточуючого середовища і ситуації, у якій перебуває даний суб'єкт дії. А «висновок — це і є дія, тоді як передумови для її здійснення будуть двох видів: через благо і через можливість» [3, VII 23-25, с. 746].

Останнє речення потребує роз'яснення. Коли береться до уваги та-

ка передумова для здійснення дії як *можливість*, то, напевне, переважає практичне міркування за моделлю засоби/цілі. Зокрема, у ІІ книзі Аристотель пише, що, приймаючи рішення, люди займаються ніби пошуком і аналізом у такий спосіб:

Поставивши мету, вони дбають про те, яким чином і якими засобами її досягти; і якщо виявяться декілька засобів, то прикидають, який найпростіший і найкращий; якщо ж досягненню мети служить один засіб, думають, як її досягнути за допомогою цього засобу і що буде засобом для цього засобу, доки не дійдуть до першої причини, яку віднаходять останньою [4, 1112b 12-20]. [...] І якщо нашттовхуються на неможливість [здійснення], відступаються (наприклад, якщо потрібні гроші, а дістати їх неможливо); коли ж [досягнення мети] виявляється можливим, тоді і беруться за справу. «Можливе» те, що буває завдяки нам [...], оскільки в нас джерело [дії] [4, 1112b 25-29].

Приймаючи рішення, людина, за Аристотелем, має міркувати не тільки у напрямку можливості чи неможливості досягнення певної мети, але в першу чергу про те, наскільки прийнятними чи неприйнятними з точки зору блага будуть як мета, так і засоби її досягнення. Адже «мета суть благо, здійсненне у вчинку», а «безумовно здібний до розумних рішень той, хто завдяки розрахунку уміє досягти найвищого із здійснених у вчинках блага для людини» [4, 1141b 12-14]. Натомість «непоміркована і погана людина досягне поставленої мети по розрахунку, а отже, буде людиною, яка ухвалила рішення правильно, але надбала велике зло». Аристотель вказує також на те, що можливі випадки, коли рішення приймають правильно, але нерозумно: «блага можна отримати і при помилковому силогізмі, а саме: отримати те, що слід зробити, але способом, яким не слід, тому що помилковий середній член силогізму» [4, 1142b 11-24]. Ось ще одна цитата, в якій доволі влучно розкривається те, що Г.Дж. Кьюзер назвав моделлю принципи/приклади:

Дійсно, силогізми, що мають своїм предметом вчинки, включають за-сновок: «оскільки така-то мета і є найкраще» [...], але, що є [найкраще], нікому, крім чеснотливого, не видно, оскільки зісутість заплутує, примушуючи обманюватися щодо засновків учинків. Таким чином ясно, що бути розсудливим, не будучи чеснотливим, неможливо [4, 1144a 31-37].

Підсумовуючи розгляд Аристотелівського розуміння практичного силогізму, необхідно відмітити, що він є *аналогом теоретичного силогізму*, розробленого Аристотелем у «Другій Аналітиці». Практичний силогізм він розглядає у контексті своєї етики добродійностей, показуючи, що людина, будучи розумною істотою, спроможна не тільки на

імпульсивні вчинки, але й на ретельно обдумані і зважені, а будучи водночас моральною істотою, вона спроможна співвідносити свої цілі з благом і добирати засоби їх реалізації, що не суперечать йому. Практичний силогізм отримав свою назву саме через те, що він є *спробою формалізувати* практичну сферу, тобто *сферу людської діяльності*. Г.Дж. Кьозер приходиться до висновку, що, згідно з Аристотелем, практичне міркування є комплексним і складається із трьох стадій: (1) спочатку агент усвідомлює ситуацію завдяки сприйняттю, оформленому звичками (*habit-shaped perception*), (2) виявляє цілі шляхом застосування загальних принципів до окремих ситуацій за допомогою моделі принципи/приклади, а потім (3) планує шляхи реалізації цих цілей згідно з моделлю засоби/цілі [26, p. 153].

Окремо варто вказати на те, що практичний силогізм не розглядається Аристотелем як спосіб пояснення дій інших людей, як це буде мати місце у методології соціальних і гуманітарних наук у ХХ столітті. Для нього це спосіб формалізації і раціоналізації людиною *власної* (практичної у традиційному філософському сенсі цього слова) діяльності. Крім того, Аристотель проводить чітку межу між теоретичним знанням (*episteme*) і практичною мудрістю, або розсудливістю (*phronesis*). Так, у «*Великій етиці*» Аристотель стверджує, що «знання поширюється на те, що пізнаване за допомогою доведення і міркування», а «розсудливість стосується речей, пов'язаних із діяльністю, коли має місце вибір і ухилення, коли робити що-небудь чи не робити залежить від нас» [2, 1196b 39-1197a 3]. «Розсудливість — це певний стан вибору і здійснення дій»; це скоріше «чеснота, а не знання» [2, 1197a 14-17].

Спроба перенесення аристотелівського практичного силогізму зі сфери практичної філософії у площину методології соціальних і гуманітарних наук реалізувалась скоріш за все завдяки герменевтиці, і саме з цим пов'язана така спорідненість (майже тотожність) пояснення і розуміння у методології цих наук. Зокрема, Г.Г. Гадамер у своїй праці «*Истина і метод*» говорить про «герменевтичну актуальність Аристотеля» для гуманітарних наук, які на противагу «теоретичній» науці пов'язані в першу чергу з моральним знанням (розсудливістю, фронезисом). А тому, як стверджує Гадамер, гуманітарні науки є «своєрідними “моральними науками”», предметом яких є людина і те, що вона знає про саму себе. А оскільки людина знає про себе передусім те, що вона є діючою істотою, то гуманітарні науки не пов'язані з «тим, що є», а скоріше — з тим, що «могло б бути й іншим» [9, с. 292].

У Гадамера можна знайти також пояснення того, як розуміння ме-

ханізму власної діяльності і «морального знання-себе» може переноситись на розуміння поведінки інших людей. У зв'язку з цим він вказує на таке згадуване Аристотелем поняття, як *кмітливість*, або *тїама*, що означає здатність людини виносити моральні судження про дії інших людей. «Ми говоримо про кмітливість у тих випадках, коли, виносячи судження, одна людина повністю переноситься у конкретну ситуацію, в якій перебуває й мусить діяти інший». А далі Гадамер додає: «Досвідчена в життєвих справах людина здатна на істинну кмітливість щодо того, хто діє», тому що «вона теж прагне до справедливого й поєднана з іншим через цю спільність прагнень». Отже, «той, хто володіє кмітливістю, знає й судить не з позиції певного недосяжного протиставлення, а виходячи з такої специфічної співприналежності, що пов'язує його з іншим, мислить разом із ним, от ніби те, що хвилює іншого, безпосередньо стосується його самого» [9, с. 300].

Я навела такі розлогі цитати із праці Гадамера, щоб продемонструвати наскільки важливою, з позиції герменевтичної методології, є категорія *розуміння*, яка по суті підміняє собою категорію пояснення (у цьому контексті можна згадати Р. Арона, який розглядає практичний силогізм як «схему пояснення, або скоріше інтерпретації інтенційної поведінки в людській історії» і навіть вживає таке поняття як «*пояснення-інтерпретація*», що передбачає «виявлення умосяжності поведінки учасника подій у специфічних обставинах, у відповідності з метою, що ставилась цим учасником подій» [5, с. 187]⁵). Однак розуміння і пояснення — це все ж таки різні операції мислення, і в залежності від того, як ми будемо їх співвідносити, не в останню чергу залежить успішність такого проекту, як соціальні і гуманітарні *науки*. Справа у тому, що розуміння звернене передусім до суб'єкта пізнання, а пояснення може бути звернене і до іншого суб'єкта. Тому якщо ми пояснюємо тільки щоб краще зрозуміти (як це тлумачиться у герменевтичній і наративістській традиціях), то ми отримуємо знання, яке для нас набуває статусу очевидного і безсумнівного, а отже, суб'єкту, який щось справді зрозумів, доволі важко вийти за межі власного концептуального каркасу («тотальна ідеологія», за К. Мангеймом) і переглянути власні переконання. Якщо ж розуміння розглядати як передумову для

---

⁵Поняття «пояснює розуміння» можна зустріти у М. Вебера, який відіграв далеко не останню роль у становленні сучасної філософії і методології соціальних та гуманітарних наук. *Пояснює розуміння* відрізняється від безпосереднього, згідно з Вебером, тим, що воно передбачає розуміння раціональної мотивації того чи того вчинку, тобто того, чому агент «зробив це саме тепер і у цьому контексті», а також встановлення «зрозумілих для нас смислових зв'язків» [6, с. 608].

пояснення, а саме пояснення звертати до іншого суб'єкта, тобто виносити на загальні результати своєї пізнавальної діяльності, то доведеться враховувати можливі критичні аргументи щодо змісту свого розуміння, тобто у такому разі знання набуває інтерсуб'єктивного характеру (а це є однією із ознак науковості). Натомість Р. Арон стверджує, що «відновлення умосяжності суспільства не є засобом для наукового пояснення. Це суть сама мета історичної практики, яка полягає у тому, щоб зрозуміти не тільки події, але і людей, зрозуміти також, що ці люди минулого відрізнялись від нас» [5, с. 192].

Доволі цікавим є висновок, до якого приходять Арон після докладного розгляду суті полеміки між К. Гемпелем і В. Дреєм з приводу прийнятної моделі історичного пояснення⁶. Зокрема, він стверджує, що вибір модифікованої моделі Дрея (а саме такою він вбачає модель пояснення, яку фон Врігт називав практичним силогізмом, або телео-

⁶Після виходу у 1942 році статті Карла Гемпеля «*The Function of General Laws in History*» головною проблемою, навколо якої зосереджуються дискусії в межах аналітичної філософії історії, стає проблема пояснення. Стаття Гемпеля написана з методологічної позиції логічного позитивізму і пропонує таку модель історичного пояснення, яка з легкої руки Вільяма Дрея — її головного опонента — отримала назву моделі охоплюючих законів (covering-law model). Сам Гемпель послуговувався назвою «дедуктивно-номологічна модель», а згодом, під натиском критики з боку Дрея та його послідовників, доповнив її статистичною, або індуктивно-ймовірнісною, моделлю пояснення. Обидві моделі, згідно з Гемпелем, мають спільну рису: «вони пояснюють деяку подію, вказуючи на те, що, виходячи з певних конкретних обставин і загальних законів, можна було передбачити її появу (передбачити у логічному сенсі цього слова) або з дедуктивною необхідністю, або з індуктивною ймовірністю» [23, с. 75]. На протипагу концепції Гемпеля, Дрей розробив модель раціонального (або мотиваційного) пояснення, яка передбачає пояснення вчинка шляхом «виявлення раціонального зв'язку між діями історичного персонажа і тими мотивами та ідеями, які ми йому приписуємо». На думку Дрея, для історичного пояснення достатньо показати, що без певного мотива, який є раціональною необхідною умовою дії, в історичного діяча не було б підстав зробити те, що він зробив [23, с. 44, 66]. Полеміка між прибічниками моделей пояснення Гемпеля і Дрея у широкій перспективі актуалізувала на новому інтелектуальному ґрунті ту проблему, яка вже обговорювалась на межі XIX–XX ст. позитивістами та неокантіанцями, — *проблему єдності наукового методу*. Якщо для позитивістів, у тому числі логічних позитивістів, був характерний «методологічний монізм» (саме так фон Врігт називає одну із догм позитивізму [7, с. 43]), то для неокантіанців, як і для Дрея, фон Врігта, Арона, філософів-нративістів, очевидним є те, що науки про людину якісно відрізняються від наук про природу, а отже не можуть бути зведеними до останніх або орієнтуватись на їх методологію. Цікаво, що «опозиція до позитивізму» властива багатьом сучасним гуманітаріям, незважаючи на те, що, як справедливо зазначає А. Мегіл, «як філософська позиція він давно вже мертвий». Однак багато хто з не-філософів все ще апелює до формулювань логічного емпіризму «кожного разу, коли хоче здаватися строгим і методологічно підкованим» [15, с. 181, 211].

логічним поясненням, а сам Арон називав її теорією історичної інтерпретації, або моделлю умосаяжності одиничного зв'язку) призводить до прийняття *аналітичної версії німецького терміну Verstehen*, що свого часу використовувався І.Г. Дройзеном, В. Дільтеєм і М. Вебером. А отже, як зазначає Арон, ця теорія історичного пояснення-інтерпретації повертає нас від аналітичної філософії до герменевтики, від традиції наукового об'єктивізму до протилежної німецької традиції наук про дух [5, с. 188-189]. Єдине застереження, яке він робить у даному контексті, що цю теорію необхідно розглядати не як психологічну, а як логічну, тобто що завданням дослідника є не інтуїтивне схоплення того, що мало місце у свідомості учасника подій, а розумове осмислення одиничного зв'язку між цілераціональною дією (у розумінні Вебера)⁷, метою і засобом.

Висновок, який слідує із попередніх міркувань, полягає у тому, що перенесення аристотелевої схеми раціоналізації власної практичної діяльності людини як розумної і моральної істоти на ґрунт соціальних і гуманітарних наук, зокрема історії, виявляється доволі проблематичним. Наукове знання формулюється з позиції третьої особи, що для представників соціальних і гуманітарних наук викликає суттєві ускладнення, в силу того, що тут співпадає суб'єкт і об'єкт пізнання. В результаті виникає *спокуса підмінити пояснення об'єкта дослідження його розумінням*, що і відбувається, зокрема, в герменевтичній і генетично пов'язаній з нею наративістській традиціях. Але розуміння реалізує позицію від першої особи, і те, що є очевидним для одного дослідника, може бути зовсім не таким для іншого. Отже, наукове пізнання не може зупинитись там, де дослідник щось зрозумів і проінтерпретував, написавши деяку розповідь; у науці має бути місце для доступного пояснення для інших суб'єктів пізнання з позиції третьої особи. Думаю, це можна реалізувати у разі, якщо застосувати кантівську ідею *коперніканського повороту*, а саме: сконцентрувати увагу не стільки на об'єкті пізнання та його специфіці (у порівнянні з об'єктом природничих наук), скільки на суб'єкті та його пізнавальній здатності. У цьому контексті пріоритетним стає не питання «Як пізнавати специфічний об'єкт?», а питання «*Що я взагалі можу знати про цей об'єкт?*». І нехай не бентежить те, що сам Кант у «Критиці

⁷Цілераціональна соціальна дія (на відміну від ціннісно-раціональної, традиційної та афективної), згідно з Вебером, — це дія, в основі якої лежить очікування певної поведінки предметів зовнішнього світу та інших людей і використання цього очікування в якості «умов» або «засобів» для досягнення своєї раціонально поставленої і ретельно продуманої мети [6, с. 628].

чистого розуму», де він якраз і відповідає на це головне питання своєї теоретичної філософії, нічого не говорить про соціальні і гуманітарні науки та їх методологію (адже за часів Канта їх ще просто не було). Більш важливим є те, що головне кантівське питання формулюється як «Що таке людина?», а отже якщо брати до уваги усі три *Критики* разом, у кантівському дусі можна обґрунтувати не тільки методологію природничих наук, але і соціальних та гуманітарних, деякою мірою альтернативну до пануючої нині в межах останніх — герменевтичної і наративістської.

Проблема верифікації посилок практичного силогізму

Реалізація позиції від третьої особи породжує проблему можливості інтерсуб'єктивної перевірки отриманого знання. У випадку із такою моделлю пояснення інтенційних дій як практичний силогізм вирішення цього завдання є доволі проблематичним, що ставить під сумнів доцільність її застосування в якості *моделі наукового пояснення*. Ця теза потребує спеціального обґрунтування, оскільки вона йде врозріз із доволі поширеним переконанням, що практичний силогізм — це найбільш оптимальна модель пояснення інтенційних людських дій, а тому альтернативи для неї в межах соціальних і гуманітарних наук, принаймні поки що, немає. Зокрема, фон Врігт стверджує, що ця модель є тією моделлю пояснення, «яка так довго була відсутньою в методології наук про людину і яка є справжньою альтернативою моделі пояснення через закон» [7, с. 64].

Докладний аналіз проблеми верифікації посилок практичного силогізму можна знайти у тій самій праці фон Врігта (див.: [7, с. 139-150]), де він приходить до висновку, що для того, аби перевірити на істинність висновок практичного силогізму, необхідно спочатку верифікувати його посилки, а це можна зробити тільки опосередкованим шляхом. Тому «такого типу “верифікації” носять тільки гіпотетичний і попередній характер [...] Вони засновані на аналогіях і припущеннях, котрі, хоча зазвичай і надійні, в окремому випадку можуть виявитись помилковими» [7, с. 142]. Фон Врігт зазначає, що, окрім опосередкованих способів верифікації, існує «більш безпосередній метод встановлення інтенцій агента» — задати питання самому суб'єкту дії. Але цей метод також не можна вважати дієвим, адже, по-перше, далеко не завжди для дослідника є така можливість, і по-друге, зовсім

немає гарантії, що відповідь агента щодо його інтенцій буде правдивою. Через те, що перевірка на фактичну істинність посилок практичного силогізму, а отже і виведеного із них висновку, виявляється такою проблематичною, фон Врігт стверджує, що він робить акцент на «*формальній*» *правильності* телеологічного пояснення дій. Таке пояснення цілком може виявитись «*фактично необгрунтованим*», тобто хибним, у тому сенсі, що справжня причина пояснюваної дії була іншою. Однак цінність такого пояснення для фон Врігта полягає у тому, що воно є «*ex post actu*⁸ конструкцією посилок, що відповідають певному висновку» [7, с. 148-150]. Важливо наголосити, що фон Врігт, акцентуючи на формально-логічному аспекті практичного силогізму, не розглядає проблему вибору з-поміж альтернативних сукупностей посилок (інтенцій агента) для певного висновку (здійснена дія), однак для емпіричної науки (а саме такими є соціальні і гуманітарні науки) ця проблема носить фундаментальний характер.

Отже, згідно із реконструйованою аргументацією фон Врігта виходить, що весь практичний силогізм не може бути верифікованим тому, що не можуть бути верифікованими його посилки, в яких щось стверджується або заперечується про інтенції суб'єкта дії. Вони не можуть бути об'єктом зовнішнього спостереження, і навіть їх вербальне вираження самим суб'єктом не дає гарантії істинності. Мовою Канта можна сказати, що все, що стосується внутрішнього світу людини (її намірів, цілей, бажань, мрій, страхів, сподівань тощо), не є предметом знання. *Адже знання можливе виключно про феномени і в рамках можливого досвіду*, інакше кажучи про спостережувані явища (у даному контексті — це реалізовані дії), але не про ноумени. Для Канта ноумен — це демаркаційне поняття, яке вказує на сферу, про яку ми можемо мати тільки більш чи менш обгрунтовані переконання. Тому цілком логічно, що практичний силогізм, послілками якого виступають твердження щодо ноуменальної сфери, є скоріше інтерпретацією дії, націленою на її суб'єктивне розуміння, а не її науковим поясненням⁹.

Головний висновок, який необхідно зробити із наведених аргумен-

---

⁸Лат. — після дії.

⁹Розглядаючи телеологічні теорії соціальної дії, І.Ф. Девятко приходиться до висновку, багато в чому релевантного до сформульованого у цій статті: «*одиночні каузальні судження, сформульовані телеологічною мовою бажань та намірів і у формі практичного силогізму, у тому числі надані істориком пояснення історичних фактів, . . . володіють самоочевидною інтуїтивною переконливістю і в деяких випадках насправді є істинними судженнями, однак їхня передбачувана істинність і їхній пояснюючий статус можуть бути строго обгрунтовані тільки іншою, неінтенціоналістською і, можливо, нетелеологічною мовою*» [10, с. 287].

тів у кантівському дусі, має бути сформульованим у такий спосіб: *наукове пізнання людини має свої межі*, причому це стосується як пізнання людиною себе, так і пізнання інших людей¹⁰. Цей висновок має принципове значення для усіх наук, що вивчають найрізноманітніші аспекти людини як істоти, що виходить за межі природного світу, тобто такою, що спроможна породжувати і водночас осмислювати пошперівський світ-3¹¹ — світ культури у широкому сенсі цього слова як об'єктивований продукт людської мови і людських думок. Людина, будучи водночас і феноменом (біологічною і психологічною істотою, підпорядкованою законам природи), і ноуменом (розумною і вільною істотою, підпорядкованою законам свободи), може мати знання про себе виключно як про феномена. Все решта, що залишається поза фокусом уваги науки, безперечно, стосується найкращих із можливих проявів людини, однак воно не підлягає науковому поясненню.

Пояснення та інші завдання історичної науки

Сформульований у попередньому розділі висновок носить негативний характер, оскільки стосується того, яким не має бути пояснення, сконструйоване істориком у якості науковця (воно не має являти собою або ж включати до своєї структури телеологічне пояснення інтенційних людських дій згідно з моделлю практичного силогізму). Втім важливо також вказати на те, за яких умов історичне пояснення може отримати свій науково легітимний статус, що воно має передбачати і з чим бути нерозривно пов'язаним.

¹⁰В. Козловський, аналізуючи прагматичну модель кантової антропології, викремлює п'ять «епістемологічних парадоксів», які засвідчують труднощі, характерні для самої людської природи і які встановлюють межу для пізнання людиною себе та інших людей. Другий з-поміж цих парадоксів він формулює як «парадокс внутрішнього досвіду, що постає як зовнішній». Його суть полягає у тому, що кожного разу, коли ми намагаємося систематично і з використанням надійних наукових методів обґрунтувати знання, отримане на основі внутрішнього досвіду (зокрема, про мотиви, цінності, сенси, переживання), ми насправді отримуємо знання, які моделюють внутрішній досвід за схематикою зовнішнього досвіду, а отже, знання, що змальовує внутрішні стани у категоріях зовнішнього досвіду, де першочергову роль відіграє категорія каузальності. В результаті замість знань про справжні визначальні спонукки людських дій ми отримуємо знання про загальні причини, що детермінують вчинки людей [13, с. 337-338].

¹¹Третій світ, або світ-3 — це світ об'єктивного змісту мислення, передусім змісту наукових ідей, поетичних думок і творів мистецтва. Пошпер наполягає на тому, що його необхідно відрізнити від другого світу станів свідомості або світу ментальних станів [21, с. 108].

Як правило, «пояснити що-небудь» означає відповісти на питання «Чому це має місце?» або ж «Що стало його причиною?». Принаймні з часів Д. Юма категорія причинності перебуває у центрі численних філософських дискусій, зокрема з приводу суті і можливостей наукового пізнання. Особливої гостроти ці дискусії набувають там, де йдеться про проблему поєднання природи і свободи, тобто про сферу наукового соціального і гуманітарного пізнання. Адже, з одного боку, будь-яка наука має справу із сущим, з тим, що є (має місце у дійсності і може бути предметом безпосереднього або можливого досвіду), але, з іншого боку, об'єкт соціальних і гуманітарних наук — це істота, яка спроможна, мовою Канта, спонтанно породжувати нові причинні ряди у феноменальному світі, а її воля може бути цілком незалежна від «примусу чуттєвих спонук» [11, с. 319]. І твердження, що будь-яке явище має причину виключно в іншому чи інших явищах, може тлумачитись як те, що немає місця для вільної людської дії. Однак, оскільки людина все таки спроможна проявляти себе як вільну істоту, то проблема для дослідника-гуманітарія полягає у тому, що завжди залишається люфт, зумовлений тим, що могло б бути й інакше. Як же у такому разі науково пояснити певний стан справ? Те, що деякий полонений після тривалих допитів почав говорити, ще не означає, що тортури стали причиною того, що він почав говорити. Адже цілком імовірно, що після виснажливих тортур деякі полонені все одно триматимуть язик за зубами. Або ж інший приклад: те, що у блокадному місті деякий житель почав практикувати канібалізм, зовсім не означає, що тривала блокада міста стала причиною того, що хтось вдався до таких страшних дій. Він міг би обрати й іншу стратегію поведінки, наприклад, померти з голоду, натомість не втративши людської гідності.

Відповідь на питання «Як поєднати природу¹² і свободу¹³?» в рам-

---

¹²У «Критиці чистого розуму» Кант розрізняє два значення терміну «природа»: формальне і матеріальне. «Природа, взята adjective (formaliter), означає зв'язок визначень певної речі за певним внутрішнім принципом причинності. Натомість під природою substantive (materialiter) розуміється сукупність явищ, оскільки вони силою певного внутрішнього принципу причинності наскрізь пов'язані» [11, с. 259]. Вочевидь у розглядуваному контексті треба брати до уваги друге значення, як сукупність усіх предметів зовнішніх чуттів і як протилежність свободі.

¹³Свобода у «Критиці чистого розуму» розглядається Кантом у трансцендентальному сенсі як «особливий вид каузальності, згідно з якою могли б наставати події у світі, себто спроможність безумовно починати якийсь певний стан, а відтак і ряд його наслідків», як «спроможність діяти незалежно від законів природи» [11, с. 275-287].

ках наукового дослідження можна знайти у кантівській «*Критиці чистого розуму*»: з огляду на те, що людські дії можна розглядати і як річ саму по собі, що має інтелігібельний характер, і як явище, що має емпіричний характер, каузальність постає у двох аспектах. *Вчинки як явища* завжди перебувають у зв'язку з іншими явищами за законом розсудку, а отже, можуть бути виведеними із них як зі своїх умов, але, розглядаючи водночас *вчинки як речі самі по собі*, необхідно визнати, що суб'єкт дії не підлягає жодним умовам чуттєвості і сам не є явищем [11, с. 321-322].

Якщо погодитись із наведеним кантівським розрізненням, доведеться визнати, що наукове пояснення має обов'язково містити аналіз каузальних зв'язків між явищами. На прикладі історичного пояснення це означатиме, що визнання принципу «В історії немає умовного способу» не призводить до заперечення того, що у дійсності не могло бути інакше. Просто *історик має вивчати дії чи події як явища і шукати їх причини в інших явищах*, що зрештою забезпечить розширення причинного ряду за рахунок залучення широкого масиву емпіричних даних. Саме на цей аспект пояснення вказують ті філософи, які говорять, що воно не може обмежитись телеологічним поясненням інтенційних дій (див., напр.: [1, с. 26]). Отже, першою позитивною умовою можливості історичного пояснення як наукового треба назвати його *каузальний характер*, тобто націленість на розкриття причинних зв'язків¹⁴. Оскільки наратив має складну структуру, що включає такі елементи, як здійснені агентом дії, події, які відбуваються, герої, які діють, та оточення, яке складається (див.: [15, с. 237]), то цілком зрозуміло, що наративне пояснення може стосуватись найрізноманітніших комбінацій із цих елементів (окрім дії/події, це може бути герої/оточення, герої/події, герої/оточення/дії тощо). Головне щоб такі пояснення носили каузальний характер¹⁵.

Другою важливою умовою наукового характеру історичного пояснення є його *зв'язок* не тільки з описом, що традиційно визнається за головну особливість т. зв. ідеографічних (на відміну від номотетичних) наук, але, що не менш важливо, і з *обґрунтуванням та інтер-*

¹⁴ А. Мегіл, говорячи про пояснення, стверджує, що «існує різниця між вилученим із минулого каузальним сенсом “Чому?” і таким, що орієнтує на майбутнє, цілепокладанням» [15, с. 202].

¹⁵ Як модель каузального історичного пояснення можна розглядати ситуаційний аналіз, запропонований К. Поппером для гуманітарних наук, але в рамках його загальної філософської концепції розвитку науки шляхом спроб і помилок (див.: [21, с. 166-183]).

*претацією*¹⁶. Суттєвим у даному контексті є таке термінологічне уточнення. Термін «пояснення» може вживатися як у вузькому значенні, а саме як встановлення каузальних зв'язків, а також у широкому — як роз'яснення чого-небудь, і тоді пояснення розглядається як синонім інтерпретації. Саме так розширено розуміє історичне пояснення Ф.Р. Анкерсміт, який говорить, що історик пояснює минуле, «розглядаючи його у світлі певної Ns (нарративної субстанції¹⁷). На цьому рівні самі наративи є поясненням» [1, с. 328]. (Вище вже вказувалось на те, що в історичному поясненні вбачав інтерпретацію також Р. Арон.) А оскільки наративи (для Анкерсміта це синонім «історичної інтерпретації» або пропозиції певної «точки зору», з якої необхідно розглядати минуле [1, с. 29]) на рівні пояснення не мають референційного зв'язку з історичною дійсністю, а мета їх написання — «надати особливу, унікальну інтерпретацію минулого» [1, с. 291], то таких інтерпретацій може бути безліч. Головне завдання нарративної субстанції, згідно з Анкерсмітом, полягає в індивідуалізації фрагмента минулого шляхом поєднання воедино окремих висловлювань. Відтак, стверджує Анкерсміт, «нарративне знання необхідно відрізнити від наукового» [1, с. 162].

Яким же тоді є нарративне знання, якщо не науковим, і що у такому разі робить історик, коли пояснює-інтерпретує? Відповідь можна знайти у його «*Наративній логіці*»: історичне знання представлене як буквральними, так і метафоричними твердженнями, а сам наратив належить до «форм оповідної літератури», найбільш спорідненої з історичним романом [1, с. 38]. А оскільки література належить до сфери мистецтва, то цілком зрозуміло, чому Анкерсміт робить такий акцент на унікальності й оригінальності історичного наративу. Крім того, доволі показовим є його прочитання пошперівського заклику бути сміливим і оригінальним при висуненні гіпотез. Зокрема, він говорить, що «у цьому написання історії дивовижно співпадає з тим, як Карл Пошпер уявляв природу наукових теорій». Своєрідність прочитання

¹⁶Тут я слідую за А. Мегілом і його ідеєю чотирьох головних завдань історіографії: опис, пояснення, аргументація чи обґрунтування та інтерпретація (див.: [15, с. 241-242]).

¹⁷Під нарративними субстанціями Анкерсміт розуміє «первинні логічні сутності в історіографічних описах минулого», які виконують «суто роз'яснювальну функцію»; «вони є лінгвістичними прийомами, допоміжними конструкціями, за допомогою яких історики намагаються надати максимально чітку й узгоджену репрезентацію минулого». Наративні субстанції, у його розумінні, відрізняються від теоретичних понять саме тим, що вони «позначають не явища чи аспекти минулого, а виключно нарративні інтерпретації минулого» [1, с. 146, 162].

Анкерсмітом попперівського заклику полягає у тому, що, спонукаючи «істориків ризикувати якомога більше», він попереджав, що такий ризик має бути «обдуманим» — «ця розповідь не має бути спростована колишнім чи майбутнім історичним дослідженням» [1, с. 12]. Натомість, як відомо, Поппер пропонував свої сміливі припущення якомога більше критикувати і шукати для них потенційного спростування, а найбільш продуктивною може бути критика з боку інших дослідників, адже для людини більше властива схильність шукати підтвердження, ніж спростування своїх ідей. Що стосується митців, то, напевне, вони використовують мовні засоби здебільшого з метою творчої самореалізації і самовираження, презентації власного унікального бачення й оригінального підходу. Звичайно, такі речі, як оригінальність, новизна і т. ін. важливі у науковій діяльності. Однак, як зазначає Поппер, «основа людської раціональності — аргументативна (або критична) функція мови»¹⁸ [21, с. 160], завдяки якій відбувається прогрес у будь-якій сфері, адже вона сприяє усуненню помилок у міркуваннях суб'єкта.

Деяка плутанина має місце також і з термінами «пояснення», «обгрунтування» та «аргументація». Логічне відношення між ними є відношенням підпорядкування, а саме: обгрунтування включає і пояснення, і аргументацію, як і доведення, підтвердження, означення, виправдання та інші способи, які дозволяють підвищити епістемічний статус того, що стверджується дослідником [12, с. 214-215]. Важливо також відмітити, що більшість сучасних філософів науки сходяться на тому, що термін «обгрунтування» доречно вживати не стільки по відношенню до характеристики знання (хіба що у сенсі обгрунтованості деякого положення у даний момент часу), стільки по відношенню до безкінечного по своїй суті процесу [12, с. 215]. З огляду на це позиція Анкерсміта, згідно з якою описові висловлювання використовуються в якості «ілюстрації» «точки зору» історика, «або аргументами на її користь», виглядає доволі слабкою. Адже обгрунтувати означає не

¹⁸ Аргументативна функція мови, згідно з Поппером, належить до вищих функцій мови (поруч із дескриптивною), властивих тільки мові людини (а найвищою формою її розвитку є добре організоване критичне обговорення). Причому чотири головні функції мови (експресивна, сигнальна, дескриптивна і аргументативна) він, слідуючи концепції Карла Бюлера і далі розвиваючи її, вибудовує в ієрархію. Це означає, що поява функції на більш високому рівні ієрархії відбувається на основі попередньої чи попередніх, але функції більш низького рівня можуть існувати незалежно від того, присутні при цьому функції більш високого рівня чи ні. Саме з цим Поппер пов'язує той факт, що «найважливіші функції мови залишилися непоміченими майже всіма філософами» [21, с. 121].

тільки проілюструвати свою «точку зору». Як стверджував К. Поппер, світ сповнений підтверджень, і за бажання такі підтвердження можна завжди знайти на користь навіть будь-якої нісенітничі чи спекуляції¹⁹. Це означає, за Поппером, що підтвердження не є відмінною ознакою наукового обґрунтування. Скоріше, треба концентрувати увагу на пошуку критичних аргументів, які потенційно можуть спростувати те, що має на увазі дослідник. У цьому контексті пояснення необхідно розглядати як гіпотетичні, «пробні теорії», за термінологією Поппера, які підлягають ретельній перевірці, у тому числі й інтерсуб'єктивній.

Ще один аспект, який вартий уваги у розглядуваному контексті. Анкерсміт стверджує, що «усі наративи несумірні» [1, с. 293]. Ця теза цілком підпадає під те, що Поппер називає «міфом концептуального каркасу», який лежить в основі *релятивізму*, тобто «вчення, згідно з яким істина пов'язана з наявною у нас сукупністю інтелектуальних засновків» [20, с. 558]. Концептуальний каркас він метафорично називає інтелектуальною або духовною в'язницею [20, с. 582], до якої потрапляють ті люди, які стверджують неможливість *плідної* дискусії між носіями різних точок зору стосовно того чи того питання. Поппер запевняє, що дискусія *може бути* тим більш плідною, чим більше розходяться початкові думки учасників дискусії, але за умови, якщо ці учасники націлені не на обґрунтування чи виправдання своєї тези або теорії і не на те, щоб переконати опонента в істинності своєї позиції, а на хоча б мінімальне наближення до істини та краще розуміння своєї чи чужої позиції. Отже, дискусія є «тим більш плідною, чим більше її учасники дізнались в ході неї, чим більше цікавих і складних питань було задано учасниками дискусії, чим більше їм довелося обдумати нових відповідей, чим більше похитнулись їхні думки, чим радикальніше змінилася їхня точка зору в результаті дискусії, коротше кажучи, чим ширшим став їх інтелектуальний горизонт» [20, с. 561].

Метод критичної дискусії, на думку Поппера, і є справжнім методом науки, а «автономний світ вищих функцій мови робиться світом науки» [21, с. 122]. У той же час він вказує на те, що серйозні критичні дискусії завжди є складною справою, оскільки у них постійно втручаються нераціональні людські елементи [20, с. 571]. Це дуже добре помітно на прикладі історичних дискусій, особливо з тих питань, які зачіпають індивідуальну чи колективну ідентичність людей²⁰. У

¹⁹Пор. з тезою Анкерсміта: «що б ми не написали у своєму історичному творі про Ренесанс, це не може не бути істинним по відношенню до *нашого* Ренесансу» [1, с. 309].

²⁰Про те, чому дискусії між істориками можуть нагадувати і часто справді на-

підсумку можна зробити висновок, що визнання істинності тези Анкерсміта щодо несумірності історичних наративів рівнозначно визнанню того, що історики, пишучи такі праці, виходять за межі науки, що підтверджується, зокрема, іншою його тезою: «робота історика деякою мірою схожа на створення метафізичних систем. Філософ, який стверджує, що “реальність є вода” (Фалес) або “реальність є ідея” (Гегель) тощо, подібно до історика, захищає деяку “точку зору”, з якої необхідно розглядати реальність» [1, с. 317].

Такі базові вимоги до наукового методу як *вільний критицизм* і *публічність* (або соціальність) багато в чому не задовольняються у соціальних і гуманітарних науках тому, що їх представники у своїй переважній більшості, як стверджує Поппер, не визнають існування світу-3 [21, с. 158]. Більшість опонентів ідеї про об’єктивний третій світ вважають, що проблеми, припущення, теорії, аргументи, міркування — це символічні чи лінгвістичні вираження суб’єктивних ментальних станів, тобто є проявами суб’єктивного другого світу ментальних станів. З їх точки зору, ці явища являють собою засоби комунікації, символічні чи лінгвістичні засоби викликати в інших людей подібні ментальні стани або поведінкові схильності діяти певним чином [21, с. 109]. Такий підхід, який у значній мірі презентований у гуманітарних науках, Поппер називає *епістемологічним експресіонізмом*. «Експресіоніст вважає, що все, що він може зробити, — це дозволити своєму таланту, своїй обдарованості виразити себе у своєму творінні», «виказати або виразити власні ментальні стани». На противагу до цього «старого суб’єктивного підходу до інтерпретації знання» Поппер наполягає, що «все залежить від взаємного обміну між нами і нашими творіннями, від продукту, який ми вкладаємо у третій світ, і від постійного *зворотного зв’язку* від третього світу до нас, який може бути посиленням свідомою самокритикою» [21, с. 146-147].

Науковцям у царині соціальних і гуманітарних наук необхідно не тільки досліджувати свій об’єкт з позиції третьої особи і в якості феномена у кантівському сенсі (про що говорилося наприкінці розділу «Практичний силогізм в Аристотеля і в соціальних та гуманітарних науках»), але і розглядати теорії та аргументи, свої так само як і чужі, як мешканців світу-3. Це означає поглянути на проблеми, аргументи, теорії і т. ін. безвідносно до того, хто їх висунув, сформулював чи обґрунтував («знання без того, хто знає» [21, с. 111])²¹, але у *логічному*

гадують політичні дебати, а також про умови можливості раціональної історичної дискусії докладніше див.: [18, с. 198-199].

²¹Третій світ є продуктом людської діяльності, але водночас він має розглядатись

зв'язку з іншими проблемами, аргументами та теоріями. З огляду на це можна стверджувати, що важливою передумовою здійснення успішної наукової діяльності є попередня підготовка суб'єкта наукового пізнання. Традиційне розуміння вимог, що висуюються до підготовки історика — максимальне розширення його кругозору (в ідеалі — здійснення кругосвітньої подорожі), а також оволодіння методом критики джерел і літературною майстерністю. Однак не менш важливим умінням, яке має культивувати історик, так само як і будь-який інший науковець, є *критичне мислення*, що включає інтелектуальну скромність, усвідомлення обмеженості пізнавальних здатностей окремої людини, вміння дослухатись до конструктивних критичних аргументів, готовність переглядати свої ідеї і переконання, розмежовувати ідеї та їх носіїв тощо.

Висновки

Негативний висновок, сформульований за підсумками розгляду практичного силогізму як моделі пояснення інтенційних людських дій у соціальних і гуманітарних науках, може бути підтриманим і деякими наративістами, зокрема Анкерсмітом. Однак що стосується позитивного аспекту, який можна виокремити на основі здійсненого у цій статті аналізу проблеми можливості наукового історичного пояснення, аргументації, обґрунтування та інтерпретації, він виявиться доволі проблематичним і навряд чи прийнятним в межах наративної філософії історії. В рамках цієї традиції пропонується розглядати наратив як «форму організації та репрезентації історичного знання, аналогічну теорії в точних і природничих науках», як «цілісність, в структурі якої закладено певний механізм пояснення та інтерпретації» (О.В. Мішалова) [19, с. 33-34]. Однак для того, щоб історичний текст був не просто функціонально аналогічним теорії у точних та природничих науках, але і справді міг розглядатись в якості історичної теорії, не достатньо, щоб він презентував оригінальну точку зору на

як автономний і анонімний [21, с. 146]. Поппер відмічає, що «інтерпретація, яка розглядається як об'єкт третього світу, завжди буде теорією». А будь-яка теорія укорінена в інших теоріях та інших об'єктах світу-3, наприклад, аргументах, що мають відношення до розглядуваної проблеми [21, с. 162]. Визнання цього факту тягне за собою зобов'язання для науковця, зокрема історика, не просто робити певні заяви й оформлювати їх у прийнятну і привабливу для публіки літературну форму, а, як говорить А. Мегіл, «бути в змозі аргументувати, коли його просять про це» [15, с. 216].

минуле, щоб факти у його світлі отримали теоретичне (значною мірою ціннісне) навантаження і щоб у його структурі можна було виокремити окрім фактуально-емпіричного ще й концептуально-теоретичний рівні [19, с. 40-41]. Інакше кажучи, результат роботи історика можна вважати науковою теорією не тому, що він має ціннісно-нормативний і концептуально-теоретичний виміри, а у тому разі, якщо сам історик розглядає його у логічному зв'язку з іншими теоріями, проблемами, релевантними до тих, які розглянуті у його роботі, аргументами та іншими об'єктами пошперівського світу-3 як лінгвістичного універсуму. А отже, дослідник буде змушений їх співставляти, порівнювати, узгоджувати, переглядати, тобто робити все, що і має робити *науковець* — постійно наближатись до Істини, ніколи не претендуючи на володіння нею, але і не відмовляючись від її пошуку. Як наслідок, сформульовані в результаті ретельно проведеного і прийнятно оформленого дослідження положення розглядаються всього лише як правдоподібні гіпотези, котрі можуть бути значно скориговані або навіть відкинуті в ході подальших досліджень.

Напевне, головна причина розходження між наративною філософією і критичним раціоналізмом полягає у тому, що перша перейняла від континентальної традиції доволі розширене тлумачення літератури і вбачає у написанні історії саме таку літературну діяльність з усіма наслідками, що звідси випливають (з єдиною відмінністю, що, окрім власне «наративного написання історії», діяльність історика передбачає також стадію «історичного дослідження»²²). Натомість у критичному раціоналізмі традиційно велика увага приділяється *проблемі демаркації*, яка у даному контексті стосується чіткого розмежування (гуманітарної) науки і (літературного) мистецтва. Заперечення тези логічних позитивістів щодо універсальності емпірико-індуктивістської методології в межах критичного раціоналізму не призводить до ствердження необхідності розробки для гуманітарних наук специфічної методології. Такі ознаки наукового методу як публічність і вільний критицизм однаково важливі для усіх наук, так само як і подолання усіх форм психологізму та суб'єктивізму, логічна аргументація, отождолення наукового пояснення з виявленням каузальних зв'язків між явищами феноменального світу, можливість раціональної і плідної дискусії між

²² Анкерсміт вказує на те, що таке розрізнення є доволі поширеним у німецькій і голандській філософії історії. «Встановлення фактів являє собою підготовчу стадію у вирішенні завдання, яке ставить перед собою історик. Адже для нього справжня проблема полягає у тому, як поєднати ці факти у послідовну історичну розповідь. Саме це я і називаю “наративним написанням історії”» [1, с. 23].

дослідниками, тільки якщо вони претендують на цей науковий статус. У зв'язку з цим важливо обмовитись, що представники наративної філософії історії напевно не мають таких претензій, поміщаючи історію «між наукою і мистецтвом» (Г. Іггерс). Якщо ж говорити про історію у сенсі науки, то скоріш за все недоречно розділяти діяльність історика на «детективну» і «літературну» фази, вона вся пройнята дослідницьким духом. Так само справедливим необхідно визнати твердження Мегіла, що «не вся історія є наративною» [15, с. 230]. Історик багато в чому може відходити від «нاراتивної історії», коли переходить на теоретичний рівень, а саме на рівень пояснення, обґрунтування та інтерпретації²³.

Література

- [1] Анкерсмит Ф.Р. Нарративная логика. Семантический анализ языка историков. — Москва: Идея-Пресс, 2003.
- [2] Аристотель. Большая этика // Аристотель. Сочинения: В 4-х т. — Москва: Мысль, 1983. — Т. 4. — С. 295-374.
- [3] Аристотель. О движении животных // ΣΧΟΛΗ. — 2016. — Vol. 10.2. — С. 733-753.
- [4] Аристотель. Нікомахова етика. — Київ: Аквілон-Плюс, 2002.
- [5] Арон Р. Историческое объяснение // Философия и общество. — 2003. — № 4(33). — С. 156-192.
- [6] Вебер М. Основные социологические понятия // Вебер М. Избранные произведения. — Москва: Прогресс, 1990. — С. 602-643.

---

²³К. Лоренц вказує на доволі примітну особливість історії — її практичний, прагматичний і навіть «споживацький» аспекти, зацікавленість широкого кола людей (аудиторії) тим, якою є їх історія. В результаті історики можуть орієнтуватись на те, що він називає «горизонтом очікування» з боку такої зацікавленої аудиторії, і, звертаючись до неї зі своїми текстами, презентувати власний «нормативний вибір» («перспективу бачення» або «точку зору») у якомога більш доступній для неї формі [14, Вип. 3, особливо с. 80-82]. Можна загалом погодитись із тезою Лоренца: «До тих пір і у тій мірі, допоки спільноти людей будуть виводити свою ідентичність з історії, написання історії зберігає цей практичний і нормативний характер» [14, Вип. 3, с. 78]. Однак необхідно додати суттєву ремарку: якщо історики будуть слідувати виключно «горизонту очікування» з боку аудиторії, вони просто перестануть бути науковцями. Тому визнаючи важливість соціальних функцій історичної науки, зокрема функції формування і підтримки ідентичності, треба пам'ятати і про її суто когнітивні функції та загальні стандарти науковості.

- [7] *Вригт Г.Х. фон.* Объяснение и понимание // Вригт Г.Х. фон. Логико-философские исследования: Избр. труды. — Москва: Прогресс, 1986. — С. 35-241.
- [8] *Гегель Г.В.Ф.* Наука логики. В 3-х т. — Москва: Мысль, 1972. — Т. 3.
- [9] *Гадамер Г.-Г.* Истина і метод. — Київ: Юніверс, 2000. — Т. I: Герменевтика I: Основи філософської герменевтики.
- [10] *Девятко И.Ф.* Социологические теории деятельности и практической рациональности. — Москва: Аванти плюс, 2003.
- [11] *Кант И.* Критика чистого разума. — Київ: Юніверс, 2000.
- [12] *Козаченко Н.П.* Сокращение «Трилеммы Мюнхаузена»: проблема бесконечности и современные теории обоснования // Актуальные проблемы духовности: сб. науч. праць / Ред.: Я.В. Шрамко. — Кривий Ріг, 2012. — Вып. 13. — С. 213-231.
- [13] *Козловський В.* Кантова антропологія: джерела, констеляції, моделі. — Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2014.
- [14] *Лоренц К.* Историческое знание и историческая действительность: в защиту «внутреннего реализма» // Личность. Культура. Общество. — Т. XIV. — Вып. 1. — С. 70-81; Вып. 2. — С. 89-98; Вып. 3. — С. 71-89.
- [15] *Мегилл А.* Историческая эпистемология. — Москва: Канон+, 2009.
- [16] *Мішалова О.* Герменевтична vs наративна філософія історії // Науковий вісник Чернівецького університету: Зб. наук. праць. — Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. — Випуск 663-664. Філософія. — С. 198-203.
- [17] *Мішалова О.В.* Концепції історичного наративу в континентальній філософії історії // Актуальні проблеми духовності: сб. науч. праць / Ред.: Я.В. Шрамко. — Кривий Ріг, 2013. — Вып. 14. — С. 36-45.
- [18] *Панафидина О.П.* Объективность исторического знания и критический рационализм (К вопросу о возможности истории в смысле науки) // Актуальні проблеми духовності: сб. науч. праць / Ред.: Я.В. Шрамко. — Кривий Ріг, 2015. — Вып. 16. — С. 194-205.

- [19] *Панафідіна О.П.*, Мішалова О.В. Факти і цінності в історичному дослідженні: дихотомія чи взаємозв'язок? // Актуальні проблеми духовності: зб. наук. праць / Ред.: Я.В.Шрамко. — Кривий Ріг, 2012. — Вип. 13. — С. 25-41.
- [20] *Поппер К.* Миф концептуального каркаса // Поппер К. Логика и рост научного знания. Избранные работы. — Москва: Прогресс, 1983. — С. 558-593.
- [21] *Поппер К.Р.* Объективное знание. Эволюционный подход. — Москва: Эдиториал УРСС, 2002.
- [22] *Топольський Є.* Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці історичної нарації. — Київ: К.І.С., 2012.
- [23] *Философия и методология истории.* Сборник статей. — Москва: Прогресс, 1977.
- [24] *Bevir M.* Narrative as a form of explanation // Disputatio. — 2000. — 9, November. — P. 10-18.
- [25] *Carr D.* Narrative explanation and its malcontents // History and Theory. — 2008. — № 47. — P. 19-30.
- [26] *Curzer H.J.* Aristotle's practical syllogisms // The Philosophical Forum. — 2015. — № 46. — P. 129-153.
- [27] *Macdonald G., Macdonald C.* Explanation in Historiography // A companion to the philosophy of history and historiography / edited by Aviezer Tucker. — Oxford/Boston: Wiley-Blackwell, 2009. — P. 131-141.
- [28] *Roth P.A.* How Narratives Explain // Social research. — 1989. — Vol. 56, No. 2. — P. 449-478.
- [29] *Stich St.P., Nichols Sh.* Folk psychology // The Blackwell Guide to Philosophy of Mind / Edited by Stephen P. Stich and Ted A. Warfield. — Oxford: Basil Blackwell, 2003. — P. 235-255.

References

- [1] *Ankersmit F.R.* Narrativnaia logika. Semanticheskii analiz iazyka istorikov. — Moskva : Ideia-Press, 2003.
- [2] *Aristotel.* Bolshaia etika // *Aristotel.* Sochineniia: V 4-kh t. — Moskva : Mysl, 1983. — T. 4. — S. 295-374.
- [3] *Aristotel.* O dvizhenii zhivotnykh // *ΣΧΟΛΗ.* — 2016. — Vol. 10.2. — S. 733-753.
- [4] *Aristotel.* Nikomakhova etyka. — Kyiv : Akvilon-Plius, 2002.
- [5] *Aron R.* Istoricheskoe obiasnenie // *Filosofia i obshchestvo.* — 2003. — № 4(33). — S. 156-192.
- [6] *Veber M.* Osnovnye sotciologicheskie poniatia // *Veber M.* Izbrannye proizvedeniia. — Moskva : Progress, 1990. — S. 602-643.
- [7] *Vright G.Kh. fon.* Obiasnenie i ponimanie // *Vright G.X. fon.* Logiko-filosofskie issledovaniia: Izbr. trudy. — Moskva: Progress, 1986. — S. 35-241.
- [8] *Gegel G.V.F.* Nauka logiki. V 3-kh t. — Moskva : Mysl, 1972. — T. 3.
- [9] *Gadamer H.-G.* Istyna i metod. — Kyiv : Yunivers, 2000. — T. I: Hermenevtyka I: Osnovy filosofskoi hermenevtyky.
- [10] *Deviatko I.F.* Sotciologicheskie teorii deiatelnosti i prakticheskoi ratsionalnosti. — Moskva : Avanti plus, 2003.
- [11] *Kant I.* Krytyka chystoho rozumu. — Kyiv : Yunivers, 2000.
- [12] *Kozachenko N.P.* Sokrashchenie «Trilemy Miunkhauzena»: problema beskonechnosti i sovremennye teorii obosnovaniia // *Aktualni problemy dukhovnosti: zb. nauk. prac / Red.: Ya.V. Shramko.* — Krivyi Rih, 2012. — Vyp. 13. — S. 213-231.
- [13] *Kozlovskiy V.* Kantova antropolohiia: dzherela, konsteliatsii, modeli. — Kyiv : Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2014.
- [14] *Lorentz K.* Istoricheskoe znanie i istoricheskaia deistvitelnost: v zashchitu «vnutrennego realizma» // *Lichnost. Kultura. Obshchestvo.* T. XIV. — Vyp. 1. — S. 70-81; Vyp. 2. — S. 89-98; Vyp. 3. — S. 71-89.

- [15] *Megill A.* Istoricheskaia epistemologіia. — Moskva : Kanon+, 2009.
- [16] *Mishalova O.* Hermenevtychna vs naratyvna filosofіia istorii // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: Zb. nauk. prats. — Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t, 2013. — Vypusk 663-664. Filosofіia. — S. 198-203.
- [17] *Mishalova O.V.* Kontseptsii istorychnoho naratyvu v kontynentalnii filosofii istorii // Aktualni problemy dukhovnosti: zb. nauk. prats / Red.: Ya.V. Shramko. — Kryvyi Rih, 2013. — Vyp. 14. — S. 36-45.
- [18] *Panafidina O.P.* Obektivnost istoricheskogo znaniia i kriticheskii ratsionalizm (K voprosu o vozmozhnosti istorii v smysle nauki) // Aktualni problemy dukhovnosti: zb. nauk. prats / Red.: Ya.V. Shramko. — Kryvyi Rih, 2015. — Vyp. 16. — S. 194-205.
- [19] *Panafidina O.P., Mishalova O.V.* Fakty i tsinnosti v istorychnomu doslidzhenni: dykhotomiia chy vziaemozviazok? // Aktualni problemy dukhovnosti: zb. nauk. prats / Red.: Ya.V. Shramko. — Kryvyi Rih, 2012. — Vyp. 13. — S. 25-41.
- [20] *Popper K.* Mif kontseptualnogo karkasa // Popper K. Logika i rost nauchnogo znaniia. Izbrannye raboty. — Moskva : Progress, 1983. — S. 558-593.
- [21] *Popper K.R.* Obektivnoe znanie. Evoliutcionnyi podkhod. — Moskva : Editorial URSS, 2002.
- [22] *Topolskyi Ye.* Yak my pyshemo i rozumiiemo istoriiu. Taiemnytsi istorychnoi naratsii. — Kyiv : K.I.S., 2012.
- [23] *Filosofia i metodologіia istorii.* Sbornik statei. — Moskva : Progress, 1977.
- [24] *Bevir M.* Narrative as a form of explanation // Disputatio. — 2000. — 9, November. — P. 10-18.
- [25] *Carr D.* Narrative explanation and its malcontents // History and Theory. — 2008. — № 47. — P. 19-30.
- [26] *Curzer H.J.* Aristotle's practical syllogisms // The Philosophical Forum. — 2015. — № 46. — P. 129-153.

- [27] *Macdonald G.*, *Macdonald C.* Explanation in Historiography // A companion to the philosophy of history and historiography / edited by Aviezer Tucker. — Oxford/Boston: Wiley-Blackwell, 2009. — P. 131-141.
- [28] *Roth P.A.* How Narratives Explain // Social research. — 1989. — Vol. 56, No. 2. — P. 449-478.
- [29] *Stich St.P.*, *Nichols Sh.* Folk psychology // The Blackwell Guide to Philosophy of Mind / Edited by Stephen P. Stich and Ted A. Warfield. — Oxford: Basil Blackwell, 2003. — P. 235-255.

Надійшла до редакції 07 вересня 2018 р.

Narrative explanation, practical syllogism and historical studies

Abstract. The paper considers and problematizes traditional for historians mode of explanation and its formal logical model (practical syllogism). The article carries out the contrastive analysis of the solution to the problem of the possibility of scientific historical explanation within the framework of narrative philosophy of history and critical rationalism. The author finds the causes of its contrasting perspective on theoretical level in historical investigation in that they deal with a broader problem – the problem of history’s scientificity – in different way.

Keywords: historical explanation, practical syllogism, history, critical rationalism, narrative philosophy of history.

Панафідіна Оксана Петрівна

Кафедра філософії

Криворізький державний педагогічний університет

просп. Гагаріна, 54

м. Кривий Ріг

50086

Panafidina Oksana

Department of Philosophy

Kryvyi Rih State Pedagogical University

Gagarina ave., 54

Kryvyi Rih

50086

<https://orcid.org/0000-0002-1010-903X>

oxanapanafidina@gmail.com

[10.31812/apd.v0i19.2082](https://doi.org/10.31812/apd.v0i19.2082)